

**Vladimira Ilić**

vladimira.ilic@gmail.com

## **Uticaj rada i dokolice na sreću mladih ljudi u Beogradu<sup>1</sup>**

### **Apstrakt:**

Ovim istraživanjem teži se (pre)ispitivanju toga koje su kategorije važne mladim ljudima za konstruisanje predstava o sreći, te za njihovo bivanje srećnima u pogledu rada i dokolice, odnosno ispitivanju toga da li realnost vezana za rad i dokolicu, kao i predstave o njima, imaju uticaja na njihovo bivanje srećnima. Sreća će se posmatrati kao emocionalno stanje, a radu i dokolici će se pristupati kao neutralno konotiranim pojmovima. Do podataka za analizu se došlo terenskim istraživanjem – metodom intervjuva – obavljenim u Beogradu, na uzorku od deset mladih i radno sposobnih ispitanika.

### **Ključne reči:**

sreća, rad, dokolica, predstave, ispitanici, Beograd

### **Uvod**

Utisak o sveprisutnosti pojma sreće u zapadnoj kulturi<sup>2</sup> podstakla me je na razmišljanje o načinima na koje je kulturno konceptualizovan ovaj pojam, te da se zapitam pre svega koji je njen sadržaj, odnosno koji su elementi – ukoliko ih je uopšte moguće prepoznati i odrediti – koji nekoga čine srećnim. Drugim rečima, interesovalo me je koji su to parametri koji učestvuju u doživljavanju sreće i parametri na osnovu kojih neko sebe smatra ili ne smatra srećnom osobom, te na osnovu kojih o sopstvenoj sreći govori. Te parametre možemo razumeti kao „zahteve” čijem se ostvarivanju teži, tj. zhtevima koje bi trebalo, ili koje je nužno zadovoljiti, da bi se pojedinac osećao srećnim, ili da bi bar u to verovao.

Sreća će se u ovom istraživanju tretirati kao emocionalno stanje. Iako predstavlja individualno emocionalno stanje, sreća je kulturno konotiran pojam, što će reći da je njeno značenje zavisno od istorijskog momenta i

---

<sup>1</sup> Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i EU* (177018), finansiranog od strane MPNTR RS.

<sup>2</sup> Pojavljuje se kao poželjno stanje u svakodnevnom životu (sreću želimo i sebi i drugima), neretko i kao jedan od ciljeva koje pokušavamo dosegnuti u životu, prisutno je i u reklamama kao sredstvo sigurnije prodaje, u filmovima kao, recimo, deo američkog sna itd.

sociokulturnog kontakta u kojem se doživljava i interpretira.<sup>3</sup> U kontekstu savremene Srbije, o sreći je moguće govoriti iz ugla odnosa pojedinaca prema pojedinim konceptima kao što su: ljubav, porodica, posao, novac, dokolica, zdravlje i tome slično – odnosno sreću je moguće razumevati sa stanovišta predstava ljudi o fenomenima koje oni (mogu) posmatrati kao činioce sreće, te pomoću kojih (mogu da) doživljavaju i interpretiraju sopstvenu sreću. U ovom istraživanju se neću primarno baviti time *šta je sreća*, već time *šta* ljudi *misle* da ih čini srećnima i, još konkretnije, koji su to elementi stvarnosti i života (ispitanika) koji utiču, ili za koje veruju da utiču na pobuđivanje, te i postojanje ili nepostojanje datog emocionalnog stanja. Polazeći od uverenja da se u tzv. zapadnoj kulturi, kojoj u izvesnom smislu pripada i ovdašnja (v. Жикић 2002, 7), rad – kao značajan element ljudskih života<sup>4</sup> – nameće i važan činilac ukupnog osećanja sreće. Utoliko, zanimalo me je da li rad i, u odnosu na njega, dokolica – tj. sve ono što ih sačinjava i sva značenja koja imaju za pojedince – ima ikakvog uticaja na njihovo bivanje srećnima. S tim u vezi, ovim istraživanjem se teži otkrivanju ne samo toga da li pomenuti uticaj postoji za pojedine ili za sve ispitanike već – ukoliko je moguće proceniti da uticaja ima, ili da bar ljudi misle da ga ima – šta je to što je u vezi sa predstavama o radu i dokolici kao i realnošću vezanom za taj segment njihovih života, zapravo to što utiče na sreću mladih radno sposobnih ljudi u Beogradu, pa i šire, u Srbiji. Dakle, u ovom istraživanju akcenat će biti stavljen na rad i dokolicu kao na moguće „građivne elemente“ sreće mladih ljudi u Beogradu, tj. kao moguće činioce sreće.

Rad i dokolica neće biti vrednosno konotirani pojmovi. Pod radom će se podrazumevati bilo koji oblik rada, te forme radnog odnosa kojim se ostvaruju novčani prihodi, a pod dokolicom ono vreme u životu čoveka koje se ne koristi za proizvodnu ili bilo kakvu drugu profesionalnu delatnost (v. Žikić 2012, 82). Kao što će se pokazati i u ispitaničkim predstavama, dokolica se može shvatiti i kao „rad s onu stranu nužnosti”

<sup>3</sup> To nam može posvedočiti, između ostalog, i kratak istorijski pregled odrednice sreće koje se mogu pronaći kod brojnih filozofa iz različitih epoha. Tako, prema Epikurovom shvatanju, svrha kojoj teži svaki pojedinac jeste njegovo zadovoljstvo i blažen život (Čulibrk 1965, 8), Sokrat je sreću postavljao kao cilj dobrog življenja (Mekman 2007, 401); u okviru srednjovekovne sholastike, isticano je to da je prava sreća u zagrobnom životu, dok je, nasuprot tome, Lukrecije Kar sreću video u oslobađanju ljudi od religioznog sujeverja; osamnaestovekovni filozof Holbah je verovao da biti srećan, pre svega, znači doprinositi sreći drugih ljudi pri čemu je slično smatrao i Marks – da je najсрећнији onaj koji je usrećio najviše ljudi; britanski filozof B. Rasl ističe da su za sreću ljudi neophodne jednostavne stvari kao što su: hrana, stan, zdravlje, ljubav, posao, poštovanje ljudi i porodica (Čulibrk 1965, 9-11).

<sup>4</sup> Neretko se pretpostavlja da je rad esencija čoveka (v. Despot 1976, 58), te da je utoliko najbolje i najkorisnije ono vreme koje je provedeno u radu.

(Despot 1976, 8) – materijalne nužnosti. Elementi koji rad i dokolicu stavljaju u međuzavisan odnos jesu, između ostalog, novac, vreme kao i emotivni odnos pojedinaca prema obe sfere sopstvene svakodnevnice, te će u istraživanju biti reči o ovim korelacijama u kontekstu uticaja na sreću.

Razmatranje rada i dokolice kao mogućih činilaca sreće maldih ljudi u Beogradu, odnosno ispitivanje predstava mlađe radno sposobne generacije o uticaju rada i dokolice na njihovo poimanje i bivanje srećnima, obavljeno je putem intervjua pomenutog dela beogradske populacije.

Tekst koji sledi je podeljen na nekoliko poglavlja. U teorijskom delu ukratko će biti izloženi relevantni teorijski pristupi sreći i definisani glavni koncepti istraživanja: sreća, rad i dokolica. U odeljku koji mu sledi, biće reči o korišćenom metodu, pri čemu će na istom mestu biti predstavljene i osnovne karakteristike ispitaničkog uzorka. U analitičkom delu, u tri potpoglavlja će biti izložene i, na mestima gde je to moguće, sumirane predstave ispitanika o radu, potom o dokolici, da bi na kraju bile razmotrene ispitaničke predstave o uticaju rada i dokolice na sreću. Završno poglavlje predstavlja svojevrsan produžetak analize u kojem se sumaraju osnovni rezultati.

### **Sreća kao emocionalno stanje u odnosu sa radom i dokolicom**

U uvodnom poglavlju je rečeno da će se sreća tretirati kao emocionalno stanje – stanje koje je istovremeno individualno doživljeno i kulturno obojeno. Drugim rečima, sreća je pozitivno životno emocionalno stanje koje, iako je doživljeno individualno, doživljeno je u datom društvenom i kulturnom kontekstu koji ispunjava značenja i sadržaj sreće. Shodno tome, rad i dokolica su u razmatranje uzeti kao jedni od mogućih činilaca sreće. Međutim, ovi, kao i svi drugi mogući činilaci sreće, moraju se shvatiti uslovno imajući u vidu to da, ne samo kada je o širem razmatranju i razumevanju sreće reč, ovi parametri ne mogu stajati sami za sebe – izolovano od ostalih, niti biti dovoljni sami po sebi, već i to da se ne sme zemariti ni činjenica da o sreći vrlo često nije moguće govoriti pomoću bilo kakvih sličnih konkretnih parametra. Delimično objašnjenje ove činjenice može se naći u shvatanju prirode sreće koje je izneo Hans Grelan. Ovaj autor smatra (Grelan 2007, 113-123) da je sreću najbolje definisati preko sličnosti i razlika sa onim sa čime se često povezuje ili brka – sa radošću, isitičući pri tom da osnovna razlika među njima leži u tome što je radost fokusirana, dok sreća to nije. Kako to Grelan objašnjava? Na prvom mestu bi valjalo pojasniti da ovaj autor osećanja definiše kao način na koji se odnosimo prema nečemu (vidi Grelan 2007, 65-68), te tako Grelan i radost određuje kao odnos prema nekom predmetu, bilo da je predmet konkretan ili apstraktan. Predmet je zapravo ono zbog čega se čovek, u ovom slučaju, raduje. Kada se čovek raduje, on je fokusiran na određeni predmet koji je

tada, dakle, „u središtu pažnje, pa je sve drugo manje bitno“ (Ibid., 122). Nasuprot tome, sreća nije fokusirana a ono što je pobuđuje nije predmet sam po sebi već nešto obuhvatnije; ona predstavlja odnos prema egzistenciji (sveta) u celini, u šta su svakako uključeni i lična egzistencija i način života (Ibid.). Sreća je, dakle, prema Grelanovom najopštijem shvatanju, „pozitivno životno osećanje“ (Ibid., 123).

Odredivši sreću na ovakav način, Grelan izbegava – od strane pojedinih autora (v. Haybron 2005) osporavanu – teoriju životnog zadovoljstva pod kojom se obično podrazumeva stepen do kojeg pojedinac povoljno procenjuje kvalitet svog života (Veenhoven and Ehrhardt 1995, 33), a pod zadovoljstvom „stepen do kojeg individua procenjuje da su ispunjene njene težnje“ (Veenhoven 1991, 9). Daniel Hajbron, izraziti protivnik ovakvog pristupa sreći, čvrsto zastupa mišljenje da sreću treba razumeti kao emocionalno stanje jer, između ostalog, smatra da se „ono za šta smo najzainteresovaniji u razmišljanju i govorenju o sreći, tiče emocionalnog stanja. Upotrebe povezane sa životnim zadovoljstvom su, u najboljem slučaju, sekundarne“ (Haybron 2005, 297). Razlikujući (životno) zadovoljstvo od sreće kao emocionalnog stanja, u ovom istraživanju biće korišćen pojam „zadovoljstvo“ tek kao „pomoćni pojam“ – kao onaj koji stoji u vezi sa srećom, ali koji nikako nije istovetan sreći. Iskustvo nam je puno puta pokazalo da, kada smo zadovoljni nečim, onda ne moramo zbog toga osećati ni radost, a kamoli sreću – možemo samo načiniti pozitivnu kognitivnu procenu, odnosno dati pozitivna značenja pojedinim fenomenima iz stvarnosti koji ne moraju učestvovati u našoj sreći – dok, s druge strane, kada smo srećni gotovo je sigurno da možemo reći i da osećamo zadovoljstvo. Dakle, zadovoljstvo je nedovoljno obuhvatan pojam koji ne može stajati namesto sreće. Takođe, s obzirom na to da je sreća kompleksno emocionalno stanje – a ovde se ispituje samo mali segment njenog sadržaja – bilo bi neprikladno koristiti se terminom „sreća“, u njegovom punom značenju. Zbog toga će u analizi biti korišćena sintagma „uticaj na sreću“, te pomenuti pojam „zadovoljstvo“ – a sve to u smislu *udela* u nečijoj sreći.

Kao što je već napomenuto, sreća je shvaćena kao kompleksno emocionalno stanje koje je opštije u odnosu na ono što obično nazivamo emocijama (tuga, radost, strah itd.) i, do izvesne mere, obuhvatno. To znači da ovako shvaćena sreća može, ali i ne mora, nužno uključivati druge emocije. Drugim rečima, na primer, ako smo tužni nismo i nesrećni, ili ako smo radosni, ne moramo, ali možemo, biti i srećni.<sup>5</sup> Sreća, na prvom mestu, uključuje pozitivna osećanja poput zadovoljstva, mira i spokojstva,

---

<sup>5</sup> Takođe, kada, racimo, nismo radosni niti zadovoljni, obično nećemo reći da smo u stanju odsustva sreće, tj. da smo nesrećni. Možda razlog leži u tome što je to snažan i prilično nepoželjan pojam u ovdašnjoj sredini, te bi to „priznanje“ (da se osećamo nesrećno) značilo nekakv lični poraz i ne bi značilo „*da životu*“ kako, na kraju, Grelan uopštava određenje sreće.

nekakvog životnog uzbuđenja, te osećaj zahvalnosti za to što jesmo ili poštovanje toga što jesmo, uprkos eventualnom nezadovoljstvu nekim segmentom sopstvene stvarnosti ili nekom fazom svog života. U tom smislu, može se reći da sreća ima „sastavne delove“ koji niti su univerzalni niti svi moraju uvek biti uključeni, tj. kombinacija svih njih nije neophodna da bi neko bio u stanju sreće.

Prihvatanje Grelanovog shvatanja da je sreća nefokusirana, tj. da ne postoji jedna i konkretna stvar zbog koje smo srećni i na koju je usmerena naša pažnja, ne podrazumeva, međutim, shvatanje koje bi negiralo postojanje „okidača“ sreće: pojava, predmeta, fenomena, događaja, misli i tome slično za koje možemo reći da posredno uzrokuju sreću ili na neki drugi način učestvuju u njoj (recimo, utiču na njen intenzitet). Takvim pojavama smatram rad i dokolicu, i to ne same po sebi, već značenja koja u datoj kulturi nose, te značenja i vrednosti koje imaju za pojedince u njihovoj stvarnosti – u tom smislu su i saržani u sreći.

Rad je moguće odrediti kao obavljanje profesionalne delatnosti čija se svrshodnost ogleda u obezbeđivanju materijalnih sredstava, kao i u ostvarivanju ličnog profesionalnog napretka i zadovoljstva.<sup>6</sup> U ovom istraživanju, rad će biti posmatran kao društveni i kulturni fenomen koji može biti činilac ili sadržalac sreće. Pod tim se podrazumeva da je radu u ovdašnjem društvu i kulturi pridodato izuzetno pozitivno značenje u životima odraslih jedinki, pa čak i prioritarno mesto u njihovom vremenu.<sup>7</sup> On, na prvom mestu, jeste nužnost koja, s druge strane, može ali i ne mora, automatski podrazumevati i otuđenost. Istina je da, kako Fridman tvrdi, „neki bezlični posao koji se nikada ne dovršava, ujedno predstavlja i posao u kome se ne učestvuje“ (Friedmann 1959, 199) – kako se na istom mestu navodi – ni prihički, ni moralno, ni društveno.<sup>8</sup> To, dakle, znači da rad može biti aktivnost kojoj je oduzeto svojstvo čovekovog samopotvrđivanja, zadovoljstva, smislenosti, napredovanja i tome slično. No, radom nazivamo i ono delanje kroz koje se čovek ostvaruje, intelektualno razvija i napreduje, u kojem vidi izazove i užitke. To implicira da rad nije, ili bar ne bi trebalo biti,

---

<sup>6</sup> Pitanje da li je, i koliko je, ovo potonje prisutno u stvarnosti, u ovom trenutku ostavljeno je po strani, a o ovom pitanju biće reči u delu analize.

<sup>7</sup> Rad donosi prihode koji omogućavaju egzistenciju, te i mnoga zadovoljstva i zadovoljenja potreba i želja; rad je i deo društvenog identiteta jedinke, on može biti statusni simbol, mera vrednosti itd. U kontekstu (svako)dnevnog vremena, radno vreme neretko predstavlja najduži period dana, takođe i njegov obavezni deo, u odnosu na koji se organizuje sve preostalo vreme, odnosno obaveze i slobodne aktivnosti.

<sup>8</sup> Prema Fridmanovom shvatanju, „parcelisani i ponavljani zadaci“ (Friedmann 1959, 202) karakteristični za usko specijalizovane poslove u kojima se neretko „primenjuju načela odvajanja misli od izvršavanja“ (Ibid., 199) predstavljaju neke od glavnih razloga otuđenja čoveka od svog rada.

„puko sredstvo za održavanje egzistencije, svrsishodni, otuđeni rad“ (Despot 1976, 8), gde je njegova svrsishodnost, kako su tvrdili pojedini autori sredinom prošlog veka, „svedena na profit i potrošnost“ (Martinić 1977, 37), niti je onaj koji nužno „instrumentalizuje sva bića i njihove odnose“ (v. Despot 1976, 11). U odnosu na to kako se sam rad posmatra i u odnosu na to kakva je trenutna situacija pojedinaca u vezi njim<sup>9</sup>, rad je moguće posmatrati kao segment svakodnevnog vremena, te i života, koji učestvuje u pojedinačnoj ljudskoj sreći i koji neretko biva i njeno merilo.

Kada je reč o dokolici, ona u ovom istraživanju neće biti pojam koji bi u sebe uključivao negativnu konotaciju i koji bi bio korišćen kao, na primer, sinonim za *besposlenost* (v. Božović 1975, 24) ili *pasivnost* (v. Martinić 1977, 38), niti onaj koji bi se povezao sa pojmovima *lenjost* ili *mirovanje* (Veblen 2008, 105). To ne znači da pojam dokolice sve to ne može uključivati, već da će se pod tim pojmom u ovom radu podrazumevati sve vreme čovekovog života izvan vremena rezervisanog za profesionalni rad – što će reći, vreme van radne, ali ne i svake druge obaveze. To znači da će se dokolica koristiti u značenju slobodnog vremena koje Tena Martinić označava kao ono vreme koje je oslobođeno od organizovanog (profesionalnog) rada, ali nije oslobođeno i od svih obaveza. Drugim rečima, odnosno kao ono vreme koje uključuje neohodan odmor, ali i različite porodične i društvene obaveze, kao i dopunski rad (Martinić 1977, 4) – pod kojim se ovde ne misli na rad koji donosi dodatne prihode. Dokolica nije shvaćena kao (vrednosno negativna) antiteza radu – kako je određena u nekim od pomenutih socioloških rasprava (Martinić 1977, 9; Despot 1976) – ili barem to ne mora nužno biti, ne samo zato što rad ovde nije shvaćen prevashodno kao otuđeni, već i zato što sama dokolica može biti ispunjena radom, onim kreativnim, stvaralačkim ili saznajnim. U idealnom smislu, dakle, ona je konceptualizovana kao „slobodna stvaralačka bit“ (Despot 1976, 8), kao „rad s onu stranu materijalne proizvodnje“ (Ibid., 154), odnosno, u ekonomskom smislu, kao „neproduktivno trošenje vremena“ (Veblen 2008, 105). Rad prisutan u dokolici može se označiti kao hobi, ali samo onda kada je reč o dobrovoljnom radu nemotivisanom potrebom za prihodom, koji zahteva specijalizovano znanje i veštine (Gelber 1999, 23) i koji se može okarakterisati kao sistematska i relativno trajna aktivnost (v. Jenkins and Pigram 2003, 228). Dokolica je, stoga, vremenski prostor u kojem čovek ima mogućnost slobodnog izbora – makar taj izbori bio omeđen granicama šireg kruga zadatih izbora – u skladu sa čime postoji šansa da se čovek „izrazi i čak se potpuno razvije“<sup>10</sup> ako za to ima sredstava i mogućnosti“ (Friedmann 1959, 158).

<sup>9</sup> Da li su u radnom odnosu ili ne, kakav je njihov odnos spram činjenice da jesu ili nisu u radnom odnosu i tome slično.

<sup>10</sup> Pri čemu smatram da se čovekov razvoj vrši, ili bi bilo poželjno da se vrši, paralelno kroz rad i dokolicu.

Jasno je da se rad i dokolica neće posmatrati izolovano jedno od drugog budući da su veze između njih višestruke. Na primer, rad kao dnevna nužnost diktira vreme preostalo za dokolicu; zatim, materijalna sredstva obezbeđena radom mogu da utiču na sadržaj i kvalitet dokolice; takođe, lični emotivni odnos prema radu i (ne)ostvarenost u njemu uticaće i na emotivna stanja i raspoloženja u vremenu dokolice dok, s druge strane, recimo, (ne)ostvarenost u dokolici i osećaj (ne)zadovoljstva koji ona može da proizvede, mogu uticati i na odnos pojedinca prema radu koji obavlja itd.

Imajući u vidu težnju da ovim istraživanjem učinim vidljivim bar neke predstave o sreći mladih, uglavnom visokoobrazovanih ljudi u glavnom gradu Srbije, te uticaj predstava o radu i dokolici – ili, što je izvesnije, predstave o uticaju rada i dokolice na njihovo bivanje srećnima –metod korišćen za prikupljanje podataka bio je intervju. Istraživanje je obavljeno u Beogradu, na malom uzorku od deset ispitanika. Odabrani su ispitanici rođeni između 1976. i 1986. godine. Svi su radno aktivni i poseduju manje ili veće radno iskustvo.<sup>11</sup> U pogledu njihovog (pre svega formalnog) obrazovanja, situacija je sledeća: od njih desetoro jedna ispitanica je u zvanju doktora nauka, druga je doktorandkinja, jedna je na master studijama, šestoro ima završene osnovne studije različitih fakulteta, dok je jedan ispitanik nesvršeni student sa izuzetno visokim nivoom neformalnog obrazovanja (iz oblasti stranih jezika). U analizi, u obzir neće biti posebno uziman navedeni nivo obrazovanja, već će se za ovakvu obrazovnu strukturu pretpostaviti da obrazovanje ima izvesnog uticaja na predstave o sreći, te radu i dokolici, kao i na očekivanja u vezi sa potonjima.

Istraživanje odnosa sreće i rada i dokolice organizovano je na sledeći način: prvo su ispitivane predstave informanata o sreći kao takvoj, nakon toga predstave o radu, potom o dokolici, te na kraju predstave o uticaju rada i dokolice na njihovu sreću. Iako struktura teksta koji sledi delimično prati pomenutu organizaciju istraživanja, dobijeni podaci uglavnom nisu razmatrani nezavisno jedni od drugih. U analizi je fokus stavljen na uticaj odnosa između predstava ispitanika o radu i dokolici i trenutnih situacija ispitanika u vezi sa ovim sferama svakodnevnog života, na njihovo poimanje i osećanje sreće. Sama veza rada i dokolice posmatrana je kroz sferu materijalnog – kroz odnos zarađenog novca (radom) i kvaliteta dokolice, kao i kroz sferu vremena – kroz odnos količine vremena provedenog u radu i količine vremena preostalog za dokolicu, te i kroz kvalitet vremena provedenog u dokolici spram količine zarađenog novca.

S obzirom na to da se radi o izuzetno malom uzorku ispitanika, analizirajući njihove odgovore i dovodeći ih u međusobni odnos, neće imati pretenzije na donošenje opštevažećih zaključaka, već će se svi

---

<sup>11</sup> Neki od njih su na gotovo samom početku svog radnog veka, dok su drugi na „relativnom početku” svojih karijera u profesijama koje su odabrali.

odnositi isključivo na odabranu grupu, a pretpostavljajući da se neki elementi interpretacije mogu odnositi i na deo populacije (Beograda, pa i Srbije) sličnih životnih iskustva.

### **Uticaj rada i dokolice na sreću**

Kada se govori o radu i dokolici, zapravo se govori o značenjima koja ovi pojmovi imaju u datoj kulturi, bilo da su u pitanju opšta i uobičajena značenja (kao na primer, obezbeđivanje egzistencijalne sigurnosti ili pak odmora od rada i obaveza), kao i ona koja su nešto subjektivnija (rad kao mera čovekove vrednosti, ili dokolica kao ostvarivanje slobode). U zavisnosti od tih značenja i onih značenja koja su pripisani sreći, zavisice i uticaj prvog na ovo potonje. Drugim rečima, zdravorazumski zaključujući, od značenja i sadržaja predstava o sreći zavisice mesto koje rad i dokolica zauzimaju u ljudskoj sreći kao njeni mogući činioци, odnosno uticaj koji imaju na njeno prisustvo ili odsustvo.

U ispitaničkim odgovorima obično nije moguće napraviti granicu među gorepomenutim značenjima jer subjektivna značenja i vrednovanja ovih fenomena u osnovi jesu kulturno obojena, tj. zavisna od sociokulturnog konteksta u kojem ispitanici žive. Stoga ću izložiti i, gde je to moguće, sumirati predstave ispitanika o radu, potom o dokolici, te na kraju razmotriti predstave o radu i dokolici u odnosu na sreću.

#### **1. Predstave ispitanika o radu**

Na pitanje šta za ispitanike lično znači raditi, odnosno koje značenje rad ima u njihovim životima, dva ispitanika su dala vrlo sličan odgovor. Rad za njih predstavlja sredstvo za ostvarivanje sopstvenih ciljeva, odnosno zadovoljavanje želja i potreba. Na nivou konkretnog, to bi značilo *novac* koji ispitanicima donosi različita dobra. Tako mlađem ispitaniku novac, recimo, omogućava samostalnost i nezavisnost od roditelja, te obojici egzistencijalnu sigurnost, dostupnost materijalnih predmeta i odvijanje – relativno nesputanog materijalnim – društvenog života. S druge strane, verujući da niko ne radi samo zato što mora, stariji ispitanik navodi: „Iz rada crpim osećaj sopstvene vrednosti u društvu, osećaj zajedništva sa drugim ljudima koji takođe privređuju na ovaj ili onaj način i, jednostavno, osećaj zadovoljstva u društvenom smislu – koristan sam i za sebe i za druge”. Mlađi ispitanik ističe da rad na izvestan način daje smisao njegovom životu, pritom objašnjavajući ne samo to da ne bi znao šta da radi sa sopstvenim slobodnim vremenom ukoliko jedan deo dana ne bi bio profesionalno angažovan, već i naglašavajući prisustvo osećanja zadovoljstva i prijatnosti time što je u mogućnosti da nešto sam stvara, a ne

da to neko drugi čini za njega,<sup>12</sup> te da putem zadovoljavajućeg posla dobija podsticaj za nova saznanja i dalji razvoj na profesionalnom planu.

Dvema ispitanicama rad predstavlja način da se ispuni (dnevno) vreme. Jedna od njih pojašnjava da se to vreme ispunjava nečim korisnim, nečim što doprinosi kako društvu u celini tako i njoj na ličnom planu – što bi značilo da ispitanica kroz rad postaje efikasnija i da se u datoj sferi usavršava. U slučaju druge ispitanice, tako ispunjeno vreme za posledicu ima zadovoljstvo sobom i to na više nivoa: ostvarenost ličnog stvaralačkog bića i korisnost društvu, i s druge strane, osećaj ostvarenosti činjenicom da se dolazi do manje-više željenih prihoda; zadovoljstvo sobom nastaje i pri rešavanju zadatah problema, izazova, kao i usled mogućnosti nastavka saznavanja. Još jedna ispitanica je rad, posmatrajući ga kao suprotnost dokolici ili slobodnom vremenu, označila kao „nešto što ispunjavanja dan” u smislu popunjenosti vremena, ali i u smislu onoga što ispitanicu ispunjava kao osobu i kao radno biće, ma šta to značilo.

To su neki od odgovora ljudi koji su u manjoj ili većoj meri zadovoljni svojim radnim pozicijama ili samo činjenicom da su uspeli da zasnuju za njih koliko-toliko prihvatljiv radni odnos. Nasuprot njima, nalaze se oni ispitanici koji jedinu satisfakciju u svakodnevnom radu nalaze u zadovoljavajućim prihodima, s jedne strane, gde se takav rad poima kao sredstvo za ostvarivanje željenih ciljeva i ispunjavanje sopstvenih želja i potreba, i s druge strane, u prihodima koji obezbeđuju minimum preko zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba gde je onda rad shvaćen i doživljen kao „nešto što se mora da bi se preživelo“.

Iz gore ukratko navedenog a uzimajući u obzir i na ovom mestu neizrečene podatke, moguće je pronaći neku opštiju predstavu ispitanika o radu koji donosi prihode. Većina ispitanika veruje da je čovek „radno biće”, biće koje po sebi ima potrebu da bude stvaralac, a kako živi i radi u određenom društvu, da bude i aktivan i koristan član tog društva, te da cilj rada nije samo zarađivanje novca i ono što njegovo obezbeđivanje ima za svoju posledicu – manje-više osiguranu egzistenciju, materijalnu sigurnost, zadovoljavanje različitih potreba (školovanje, putovanja, socijalni život, pribavljanje predmeta za ličnu upotrebu itd.), ispunjavanje želja i tome slično. Način da se nastavi saznavanje i učenje, te da se napreduje u datoj oblasti, posmatraju se kao prednosti rada – pretpostavlja se, usled visokog nivoa obrazovanosti ispitanika. Kao ono što je primarno u radu, u ispitaničkim odgovorima najčešće se navodi, na prvom mestu, da to što se radi bude intelektualno izazovno i da ima nekakvog smisla (efekta i koristi); zatim se ističe važnost prijatnog okruženja u kojem i ljudi sa kojima se radi, kao i da rad bude adekvatno nagrađen, novčanom naknadom svakako. Kada postoji izuzetno zadovoljstvo poslom koji se

---

<sup>12</sup> Misleći, pre svega, na roditelje.

obavlja, ispitanici rad mogu doživeti kao izazov, kao način za otkrivanje sopstvenih sposobnosti, sopstvenog dometa. Rad je, međutim, sagledan i kao jedan segment svakog radnog dana u nedelji, pa tako i velikog dela života, koji stoga oduzima veoma mnogo vremena. S tim u vezi, konstatuje se i da nezadovoljstvo radnim odnosom ili svakodnevni problemi koji se javljaju, ili se mogu javiti u vezi sa njim, unosi nemir i brige u vreme van radnog, u dokolicu. Međutim, ono o čemu je primetan broj ispitanika sa strašću govorio, a što ih, čini se, najviše muči, jeste nerad u radnom vremenu, tačnije učestala primoranost da se bude na radnom mestu nemajući obaveza niti posla koji treba obavljati – što je, kako pojedinci navode, karakteristično mahom za državne firme. Oni koji su o toj pojavi govorili, doveli su je u vezu sa smislom, tj. interpretirali kao besmisao.

## 2. Predstave ispitanika o dokolici

Kad je reč o dokolici<sup>13</sup>, svi ispitanici su je okarakterisali kao veoma značajan segment svog života, pri tom vidno odbacujući ideju da je „jedino dobro utrošeno vreme – rad“, kako je to formulisao jedan ispitanik, a što oslikava u manjoj ili većoj meri vrednovanje vremena koje je prisutno u ovdašnjem sociokulturnom okruženju.

Pregledom ispitaničkih odgovora, uočava se da se o dokolici mahom razmišlja iz ugla njenog odnosa prema radu sa kojim se u vezu dovodi na bar dva načina – kroz pojam vremena i kroz novac. O dokolici se govori kao o (dnevnom) vremenu, vremenu preostalom po isteku radnih sati, u kojem ispitanici mogu da se posvete sebi i svojim interesovanjima, da rade stvari koje vole, ili da se bave nekim, za njih, novim aktivnostima. Stoga je dokolica u odgovorima definisana kao „sve ono što nije povezano sa poslom“. Za neke, to je i vreme koje je oslobođeno briga, dok za druge ta bezbrižnost (kao uostalom, i druga emotivna stanja) može zavisiti i od dnevnih zbivanja na radnom mestu koja, ukoliko nisu učestala, utiču samo na njihovo dnevno raspoloženje, pozitivno ili negativno; ukoliko jesu učestala i traju kontinuirano izvestan period, onda ona, kako tvrde pojedinci, utiču na njihovo opšte emotivno stanje.

Suprotno očekivanjima, većina ispitanika se izjasnila da, opšte uzev, ima dovoljno vremena za sebe i za željene aktivnosti. Jedna od retih je ispitanica koja je otvoreno rekla da nikad nema dovoljno slobodnog vremena „zato što bi toliko toga želela, a dan je tako kratak“. Ispitanik, kojem manjka slobodno vreme, kao i novac kojeg smatra osnovnim razlogom za nekvalitetno provedeno vreme u dokolici, više puta je pomenuo negativnu stranu viška slobodnog vremena, smatrajući da bi mu bilo „jako dosadno u

---

<sup>13</sup> Nekolicina ispitanika termin „dokolica“ konotira negativno zbog čega češće koriste sintagmu „slobodno vreme“ kojoj pripisuju izrazito pozitivno značenje. U daljem tekstu, između ova dva pojma se neće naglašavati razlike u značenju.

životu“. I drugi ispitanici su o „prekomernoj“ dokolici govorili kao izrazito negativnoj pojavi koja je čak, kako tvrde, odgovorna za mnoge „ljudske stramputice“ (na primer, za odavanje porocima), potom za prisustvo negativnih i opterećujućih misli i tome slično. Ispitanici pomenutih pogleda na dokolicu nisu mogli da zamisle ikakvu dobrobit i užitak od „večite“ dokolice. Naime, kada su bili upitani da li bi voleli, i da li bi na njihovo emotivno stanje pozitivno uticalo, kada bi mogli neprestano da dokoličare – a da su pritom materijalno dobro situirani, ne zaviseći ni od koga – ispitanici su gotovo sa zgražavanjem su odbijali tu pomisao. Svega dve ispitanice bi volele da mogu stalno da dokoličare pošto, kako objašnjava jedna od njih: „Ja u slobodnom vremenu praktično ne blejim i meni nikad nije dosadno, zato što uvek uzmeš nešto da radiš, a radiš stvari koje tebe čine srećnom“, i dodaje: „Vreme dokolice ispunjavam stvarima koje volim da radim, jer ti zapravo i u njemu radiš, samo to nije taj rad koji je, da kažem, svrsishodan, plaćen itd. – svrsishodan je samo za tebe lično.“ Postoje i oni ispitanici koji se ovim povodom nisu mogli izjasniti budući da njihova dokolica nije najjasnije razgraničena od radnog dela dana, upravo zbog vrste posla kojim se bave, te ovi ispitanici, iz aktivnosti obavljanih u vreme dokolice, crpu konkretne informacije i inspiracije za svoj profesionalni rad.

U odgovorima ispitanika više puta je istaknuto da na kvalitet dokolice, te i na pozitivna ili negativna osećanja tako provedenim vremenom, utiče visina prihoda. Pojedini, pre svega, ekonomisti, pa sociolozi i socijalni psiholozi, bavili su se uticajem (relativnog i apsolutnog) prihoda na sreću (Schnittker 2008; Ball and Chernova 2008; Easterlin 2003). Iako su dosadašnja istraživanja obelodanila „paradoks prihoda“<sup>14</sup> (v. Schnittker 2008, 257-258; Martin 2008) i iako se tvrdi da je sreća mnogo više u vezi sa voljenjem onoga što se već ima, nego sa konstantnim dobijanjem više (Martin 2008, 176), ne može se prenebregnuti činjenica da novac ipak ima određenu ulogu u (predstavi o) uticaju na sreću. Ispitanicima je postavljeno pitanje u odnosu na šta procenjuju visinu svojih prihoda, te u skladu sa čim imaju pozitivna ili negativna osećanja prema tome – s obzirom na to da „efekti prihoda mogu da zavise od procenjivanja toga da li je prihod adekvatan za održavanje željenog standarda življenja“ (Schnittker 2008, 259), te da li je prihod adekvatna nadoknada za uloženi rad nezavisno od standarda i toga koje se potrebe njime mogu zadovoljiti, kao i u kakvom je odnosu prihod sa visinom (prosečnih) primanja u zemlji u kojoj se živi i privređuje. Ni u jednom trenutku ne zaboravljajući ovo poslednje – visinu

---

<sup>14</sup> Istraživanja su, između ostalog, pokazala ne samo to da bogatiji ljudi nisu srećniji od ljudi sa prosečnim primanjima (v. Schnittker 2008), već i da su efekti visine prihoda na sreću mali u poređenju sa drugim faktorima kao što su međuljudski odnosi, zaposlenost, zdravlje (v. Ball and Chernova 2008).

dohotka u zemlji – kod svih ispitanika se prvi faktor<sup>15</sup> pokazao kao najznačajniji, a samo dvoje među njima je, na drugom mestu, istaklo faktor adekvatnosti naknade za njihov rad.

Kad je reč o uticaju novca na kvalitet dokolice pa tako, i delimično, na sreću, uočava se još nekoliko faktora. Jedan tridesetpetogodišnjak primećuje uticaj starosti na odnos novca i kvaliteta dokolice, praveći paralelu između načina dobro provedenog slobodnog vremena kada je imao dvadesetak godina (kada mu nije bilo neophodno puno novca da bi se dobro zabavio i radio ono što ga ispunjava), i sada, kada su se interesovanja i vrsta onoga što donosi radost i užitak promenili (kada mu je neophodna finansijska stabilnost kako bi dobio željenu komociju u slobodnom vremenu). Na sličan način razmišlja i drugi ispitanik koji je samo nešto mlađi od prvog ispitanika, dodajući pritom razliku u kvalitetu dokolice u odnosu na doba godine, ističući da je leti potrebno manje materijalnih sredstava nego zimi.<sup>16</sup> Pored toga, on primećuje i uticaj sredine<sup>17</sup> koji može i ne mora imati veze sa godinama. Međutim, ono što se čini da ispitanici vide kao najveću uskraćenost u pogledu novca koji odvajaju za dokolicu, i što pojedinci direktno povezuju sa srećom, jeste nedostatak sredstava za putvanja – što za ona bliža i jeftinija, što za dalje i skuplje destinacije.

### 3. Predstave ispitanika o uticaju rada i dokolice na sreću

U pogledu toga šta je ljudska sreća, katkad ne postoji saglasnost „u glavi“ jednog ispitanika,<sup>18</sup> a još manje saglasnost među odgovorima različitih ispitanika. Neki od njih su u stanju da jasno definišu sreću, ponekad i isticanjem postojanja konkretnih pojava u njihovim životima, dok je za druge sreća suviše apstraktan pojam da bi ga jasno, ili čak bilo kako, odredili. Međutim, kada je reč o tome šta je to što ih čini srećnima, mogu se izdvojiti konkretni parametri koji se ponavljaju u zapaženom broju ispitaničkih odgovora, dok neki pojedinci smatraju da je ono što čini sreću, pak, moguće spoznati tek onda kada je prisustvo onoga što je čini dovedeno u pitanje. Ovi potonji, sreću definišu pomoću samo naizgled apstraktnog pojma – pojma *smisla*, sreću označavajući kao osećaj ili prisustvo smisla. Tako je nekolicina ispitanika implicirala nešto što je jedna ispitanica artikulisala na sledeći način: „E, kad stvari počnu da imaju

---

<sup>15</sup> Tj. procena prihoda u odnosu na neophodne troškove života, te druge potrepsštine i, tek na kraju, užtke u dokolici.

<sup>16</sup> Jer tzv. lepo vreme dozvoljava, na primer, obavljanje raznih aktivnosti na otvorenom i, uopšte, duže provođenje vremena u prirodi.

<sup>17</sup> Konstatuje uticaj prijatelja koji nameću vrstu druženja i zabave koji iziskuju izdvajanje određene sume novca.

<sup>18</sup> Jedna ispitanica je dala 4-5 definicija, odnosno, jasno definisana određenja sreće i svako joj se, u datom trenurku razgovora, činilo gotovo jednako važno.

smisla, tad si srećan“. Grupa ispitanika – njih četvoro – sreću definiše kao životno zadovoljstvo, kao „stanje psihološkog mira i zadovoljstva svojim životom i okolinom u kojoj se nalazi“ ili kao „osećaj opšteg zadovoljstva životom“, tj. „svim aspektima života: ljubavlju, poslom, finansijama, zdravljem“. Sreća je definisana i kao postojanje sklada između očekivanja i želja i njihovih ispunjenja.

Oni ispitanici koji o sreći govore pomoću konkretnih pojmova, kao najvažnije njene činioce najčešće pominju ljubav i posao. Međutim, među njima ima onih kojima je jasno da to može biti samo njihova predstava o tome šta bi ih usrećilo, a da je sasvim moguće da, i kada bi imali ljubav (pre svega misle na uzvraćenu partnersku ljubav) i posao (koji je odgovarajući i njima smislen), da ni tad ne bi bili srećni. To je pokazatelj da pojedini ispitanici ne „pate od ‘predrasuda o uticaju’“ (Mekman 2007, 401), odnosno pokazatelj je svesti da predstave o tome šta utiče na sreću ne moraju biti zaista ono što ih čini srećnima. Takođe, u izvesnom smislu ovo može značiti potvrdu Grelanovog mišljenja o tome da se radost, kao fokusirana emocija (na, na primer, pomenutu ljubav i posao), u stvarnosti brka sa srećom kao nefokusiranim i kompleksnim stanjem (za koje bi ljubav i posao bili samo okidači, a ne pojave na kojima je fokus). Pokazuje se da je čoveku, kao članu datog društva i kulture, svojstveno da iz svog kulturnog okruženja crpi kulturna značenja pojedinih pojava koje se u datoj kulturi prepoznajaju kao one čije dosezanje automatski podrazumeva i ostvarivanje srećnog života, što ne mora biti slučaj u realnosti.

Odavno je primećeno da čovek „projektuje svoje lične brige, svoja osujećenja i bojazni na svoje radno mesto, i obrnuto – sa svog radnog mesta na svoj dom.“ (Ferdinand Zweig, prema Friedmann 1959, 150). Postoje ispitanici koji su svesni da rad i dokolica predstavljaju, u osnovi, strukturu najvećeg broja dana, gotovo svakog dana u nedelji, te da je nemoguće da (ne)zadovoljstvo – recimo, postojećim radnim odnosom i svime što on svakodnevno sobom nosi – ne utiče na pozitivna ili negativna emotivna stanja tokom i van radnog vremena. Da li će se ona nazivati (ne)srećom ili imenom neke emocije,<sup>19</sup> to zavisi od važnosti i učestalosti događaja koji ih pobuđuju, ali i od načina shvatanja sreće i drugih emocija. Dok se rad i dokolica pretežno posmatraju i doživljavaju sa aspekta svakodnevnog – svakog dana, na primer, ustajemo rano da bismo otišli na posao, odlazimo tamo gde (ne) bismo želeli da budemo tog dana, radimo ono što ne) želimo želimo, (ne)zadovoljni smo ili dnevnim radnim učinkom i shodno teme sa radnog mesta tog dana odlazimo kući sa pozitivnim ili negativnim mislima, osećanjima i tome slično – o sreći smo skloni da mislimo kao o emociji prisutnoj tokom (kraćeg ili dužeg) perioda u životu,<sup>20</sup> te je zato nazivamo i stanjem. Ako je tako, i ako je emocionalno

<sup>19</sup> Ljutnja, bes, radost, strah itd.

<sup>20</sup> Što ne podrazumeva konstantnost intenziteta sreće.

stanje nefokusirano, a emocija fokusirana – vratimo li se dilemi s početka pasusa zapitaćemo se – da li svakodnevni emotivni odnos prema radu, bio on ili ne bio pozitivan, možemo nazvati (ne)srećom ili je to, pak, samo neka od pozitivnih ili negativnih emocija? Budući da je sreća (kompleksno) emocionalno stanje, ne može se reći da emotivni odnosi prema datim segmentima rada i okolice *jesu* (ne)sreća, međutim, to da oni *utiču* na sreću, smatram izvesnim. To što sreću možemo razumeti kao emocionalno stanje nefokusirano na određenu pojavu, ne znači da je ne pokreću ili ne pobuđuju konkretni događaji, fenomeni, predmeti, već znači isključivo to da je odnos prema njima drugačiji – oni uzrokuju i pokreću druga stanja ili emocije i doživljeni su u širem ličnom, sociokulturnom, pa i „životnom“ kontekstu u kojem i dobijaju značenja. Zato smatram da rad i dokolica, kao takvi, nisu jedini (niti dovoljni) fenomeni koji posredno pobuđuju sreću, te ni oni koji su sami po sebi u fokusu, već su to kompleksne, dinamične i (manje-više) trajne pojave<sup>21</sup> u ljudskim životima, koje, zajedno sa drugim važnim segmentima nečijeg života, moraju uzeti izvesnog udela u ljudskoj sreći. Tome u prilog svakako ide već pomenuta činjenica da postoji jaka kulturna predstava o povezanosti rada i sreće, odnosno, kulturna perceptivna uslovljenost sreće radom, dok, s druge strane, politička i ekonomska situacija u zemlji smanjuje profesionalnu pokretljivost<sup>22</sup> što (može) pojačavati pažnju na radu kao problemu.

Između ostalog, iz dva gorepomenuta razloga, u datom društvenom kontekstu, javlja se i nesaglasje između, na primer, tvrdnji ispitanika i ispitanice<sup>23</sup> o tome da jesu srećni zato što rade i još više zato što rade ono što vole i za šta su se školovali, sa kasnijim izjavama da, iako spolja gledano oni lepo žive,<sup>24</sup> to nije lep život već je, kako tvrde – preživljavanje<sup>25</sup>. Tu se javlja sukob između, uslovno rečeno, unutrašnjeg i spoljašnjeg, tj. sukob između onoga što smatraju i osećaju da su njihove

---

<sup>21</sup> Trajne, u smislu da radni vek traje nekoliko decenija te da je neko, na primer, izuzetno nezadovoljan datim radnim vremenom koje mu diktira (i remeti) dotadašnji životni ritam; ili je duži period nezaposlen, ili pak vrsta radnog mesta nije u skladu sa predstavama o željenoj radnoj poziciji itd.

<sup>22</sup> Relativno nesmetanu promenu radnih pozicija ukoliko postoji nezadovoljstvo ili prosto želja za daljim napredovanjem ili pak promenom iz nekog trećeg razloga.

<sup>23</sup> Koji su verenici i žive zajedno.

<sup>24</sup> Žive u stanu u sopstvenom vlasništvu, i iako relativno skromnih primanja, finansijski su potpuno nezavisni od bilo koga.

<sup>25</sup> Što ispitanik obrazlaže rečima: „Ja ne smatram da mi lepo živimo ako ne možemo, na primer, da jedan vikend mesečno uzmemo da negde zapalimo, onda da odemo na zimovanje, da odemo na letovanje...”, a ispitanica tvrdi slično: „Nije lepo življenje da mi imamo samo para da platimo račune i da jedemo i da kupimo možda još nešto, znači to nije lepo življenje, to je preživljavanje.”

potrebe i težnje u životu, i onoga što realnost u zemlji u kojoj žive diktira za bivanje srećnim, ili makar zadovoljnim.

Čini se da oni koji nisu zadovoljni svojim trenutnim radnim pozicijama, nešto drugačije percipiraju i uticaj rada na sreću. Kod ovih ispitanika, osećaj nezadovoljstva i negativnih emocija vezanih za rad u fokusu je daleko više nego kod onih koji su relativno, ili takoreći potpuno, zadovoljni. U slučaju onih koji su zadovoljni svojim radnim mestima, ne može se reći da na njihovu sreću manje utiče rad, već samo to da postoji manje fokusa, te i niži nivo svakodnevne svesnosti o tom uticaju; oni naprosto nemaju potrebu da se svakodnevno „bave“ tom temom. Međutim, na delimično povećanje pomenute svesnosti mogu uticati prethodna radna iskustva ispitanika, naročito tamo gde su ona ekstremno različita, u negativnom smislu, u odnosu na trenutna. Tako, na primer, ispitanica koja ima izuzetno mučno iskustvo rada isključivo zarad ostvarivanja neophodnih prihoda – a potom i iskustvo za nju podsticajnog rada koji, kako kaže, „prija duši“ a koji je tek relativno zadovoljavajući u pogledu novčane naknade – ume da poštuje svoju radnu poziciju i vrlo uverljivo ističe da je rad koji obavlja, i pored svih nedostataka, izrazito usrećuje. Na osnovu takvih iskustava, ista ispitanica pravi razliku između rada koji se sprovodi radi sticanja novčanih sredstava – takav radi nazivajući „radnom obavezom“, i rada koji ljudi ne doživljavaju kao obavezu, kao moranje, nego ga „rade zato što to iz nekog razloga hoće“.

Slično tome, ispitanica – čije su jedino radno iskustvo honorarni poslovi koji ili nisu ono što bi je zadovoljavalo u intelektualnom i kreativnom smislu, a najčešće ni materijalnom, ili su, za nju željeni honorarni poslovi nedovoljno dostupni – razlikuje dve vrste rada: „izmaštana verzija rada, a to je da je to nešto kroz šta se ostvaruješ, napreduješ i kao ljudsko biće i kao intelektualno biće i nešto što ti pruža jako veliku satisfakciju i neki smisao daje tvom postojanju. A s druge strane, možda neka mnogo *realnija varijanta*, nešto što odradiš 8 sati da bi dobio neke pare i mogao sebi da priuštiš neka druga zadovoljstva“. Reklo bi se da na osnovu prve verzije, u koju je verovala dok nije stasala za zasnivanje radnog odnosa, ispitanica gradi svoju predstavu prema radu i radnoj poziciji a, pored ostalog, i na osnovu te predstave biva nezadovoljna svojom aktuelnom pozicijom, i postaje jedina osoba među ispitanicima koja otvoreno kaže da je nesrećna tim segmentom svog života što, smatra, izuzetno utiče i na njeno celokupno emocionalno stanje.<sup>26</sup> Pored toga, kod

---

<sup>26</sup> Ovoj ispitanici je poznato osećanje poniženosti pri obavljanju tzv. uslužnih delatnosti (na primer, konobarisanje uz koje ide pranje sudova, higijesno održavanje prostora i tome slično). To bi se moglo dovesti u vezu sa izrazito negativnom predstavom povezanom sa, između ostalog, onim što pominje Veblen – sa negativnom predstavom o “zanimanjima koja su u našem načinu mišljenja povezana sa služinskim radom” (Veblen 2008, 100), što ovde nije povezano sa

ove ispitanice postoji izražena društveno usvojena ideja na osnovu koje se pretpostavlja gde bi svaka tridesetogodišnja osoba „trebalo da bude“ (u tim godinama života) u pogledu profesionalnog rada, te i onoga što on dalje uslovljava (nezavisnost i samostalnost, slobodu kretanja i sl.). U tom pogledu, takođe, postoji odstupanje realnog od ideje, što nepovoljno utiče na emocionalno stanje ove ispitanice. Budući da su njene predstave, izgrađene na osnovu roditeljskog modela,<sup>27</sup> sukobljene sa realnošću današnjeg vremena, te da neminovno ulaze u (mučan) proces transformacije, ovaj slučaj, za koji verujem da nije usamljen u savremenoj Srbiji, može se razmatrati i kao primer „tranzicije predstava“ o radu, te primer „tranzicije ličnog odnosa“ prema njemu a, u krajnjoj liniji, i kao makar i minimalni pomak u transformaciji odnosa prema onome šta je sreća i šta sreću čini.

Ljudi vrlo lako mogu dovesti sreću u vezu sa radom – pored slučajeva kada su njime izrazito zadovoljni – onda kada govore o konkretnim stvarima vezanim za konkretan posao. Tako, na primer, jedna ispitanica veruje da bi je činilo srećnom kada bi njen posao zahtevao kombinovanje postojećih znanja i, uopšte, više mentalnog angažovanja u rešavanju datih problema viđenih kao izazovi, što je analogno Fridmanovom zapažanju da „zadovoljstvo radnika često raste sa složenošću izvršenih operacija“ (Friedmann 1959, 42). Dalje, vrlo važno jeste ono što se čini kao da provejava kroz gotovo svaki intervju, a što jedna ispitanica iskazuje rečima: „Svaki posao koji ima smisla, u kojem ti vidiš rezultat, koji je delatan [...], to je zadovoljstvo“. Slično tome, i većina ispitanika je rad koji ih čini srećnima opisivala pomoću pojma „smislenost“. Pojedinci tvrde da ih i nivo zarade čini srećnima, ali ne toliko novac sam po sebi koliko novac kao mera vrednosti ili kao mera dostojanstva. Ispitanica koja sreću izjednačava sa ostvarivanjem sopstvenih želja, novac posmatra kao sredstvo da sebi stvori šanse da bude srećna. Ono što ljude ne čini srećnima jeste upravo suprotno, kada osećaju poniženje zbog neadekvatne novčane naknade za svoj rad ili vrste samog posla koji su takoreći primorani da obavljaju; kada u radu koji obavljaju nema kreativnosti, intelektualnih izazova, a ima puno stresa, pritiska, neplaćenih prekovremenih sati itd.

Sreću ljudi daleko više i lakše vezuju za dokolicu nego za rad. Tvrde da ih u dokolici srećnima čine najobičnije stvari koje vole – od slušanja dobre muzike, čitanja dobrih knjiga i gledanja dobrih filmova, preko

---

klasom, a što je kontekst u kojem Veblen o tome govori, već sa nivoom obrazovanja, odnosno uverenjem o tome koji poslovi odgovaraju kojem obrazovnom nivou.

<sup>27</sup> Nakon završenih studija, zaposleni u državnim firmama sa platama koje su pružale lagodan život, uz mogućnost napredovanja, građenja karijere i tome slično.

druženja sa dragim osobama, do opuštenosti koju osećaju u potpunoj dokolici (tj. neradu), slobode izbora u organizovanju sopstvenog vremena u odnosu na sopstvene potrebe i, uopšte uzev, sveukupnog osećaja slobode.<sup>28</sup> Dešava se i da ispitanici nedovoljno zadovoljstva svojim radnim mestom kompenzuju bavljenjem onim što vole u dokolici. Tako ispitanica koja nije na zadovoljavajućoj radnoj poziciji i koja smatra da činjenica što ima posao nema značajnijeg pozitivnog uticaja na njenu sreću, uspostavlja, da tako kažem, emotivan odnos između rada i dokolice, naglašavajući pri tome važnost dokolice, i objašnjavajući to ovako: „U situaciji kada nisi baš nešto srećan na poslu, s obzirom da te taj rad ne ispunjava, onda se okrećeš slobodnom vremenu i onda možeš tu da radiš stvari koje voliš i koje te čine srećnim”.

### **Završna razmatranja**

Četiri od deset ispitanika tvrdi da je izuzetno srećna svojim radnim pozicijama. Vrsta posla, (fleksibilno) radno vreme i prihodi, jesu ono što dvoje među njima tvrdi da utiče na postojanje izrazito pozitivnih osećanja spram datih poslova. U slučaju druga dva ispitanika, iako postoji delimično nezadovoljstvo novčanom naknadom za rad koji obavljaju, ono što je presudno za pozitivna osećanja jeste i ono što im je primarno u radu, a to su, takođe, sama vrsta posla i odgovarajuće radno vreme, zatim okruženost dobrim kolegama i, pre svega, kako sami podvlače, smislenost, nerezpetitivnost i izazovnost rada. Među ispitanicima koji su se izjasnili kao zadovoljni svojim radnim mestom, prisustvo sreće mahom je dovedeno u vezu samo sa pojedinim aspektima posla, a to su, u većini slučajeva, i pre svega, vrsta posla – pod čim se podrazumeva zadovoljstvo obavljanjem baš te delatnosti, mogućnost da se vidi efekat rada kao i vidljivost svrhe posla, te i (relativno) zadovoljstvo radnim vremenom.

Najmanje zadovoljstva, a nikako prisustvo sreće, javlja se u slučajevima gde postoji samo novčana satisfakcija. U jednom od dva takva sučaja, nezadovoljstvo radom koji se obavlja ne utiče, prema rečima ispitanice, na njenu opštu sreću jer – pored ispunjenosti drugim primarnim aspektima svog života – prihvatajući realnost u pogledu mogućnosti zapošljavanja u društvu u kojem živi – njena percepcija tog radnog mesta

---

<sup>28</sup> Interesantno je gotovo niko od ispitanika nije govorio o svom hobiju, ili zato što ih nemaju ili zato što ono što rade ne nazivaju tim imenom. Naime, jedna ispitanica je usputno pomenula hobi kao asocijaciju na dokolicu, a druga kao ono što nedostaje njenoj dokolici da bi je nazvala kvalitetno provedenim vremenom. Nasuprot njima, jedan ispitanik je govorio o fotografisanju kojim se bavi u slobodno vreme, međutim, to nje okarakterisao kao hobi, iako po svojim karakteristikama ono to jeste. Ispitanici su, dakle, samo govorili o onome što vole da rade, bez da su to svrstali u kategoriju hobija.

jeste percepcija kao trenutnog, te je njegova funkcija „prelazna“ – iz faze nezaposlenosti u period kada će naći posao kojem stremi. Dakle, ključni razlog za nepostojanje izrazito negativnih osećanja jeste značenje pridodato konkretnoj radnoj poziciji u datom društvenom kontekstu, ali i nada da je promena moguća i, još više, izvesna. Drugi slučaj – slučaj ispitanice koja je imala jasne predstave o sebi sa svojih 30 godina života i koja se izjašnjava da je nesrećna zbog nemogućnosti zasnivanja željenog i stalnog radnog odnosa, stoga nemogućnosti napredovanja i profesionalnog razvoja, te nemogućnosti potpunije ostvarenosti sebe – pokazuje da ni novčana naknada niti svesnost uslova prisutnih u društvu u kojem živi nisu dovoljno jaki da se suprotstave onome što je i kako je društvo propisalo da „treba“, odnosno da se suprotstave ustanovljenim kulturnim predstavama o radu i uspehu.

Kroz bivanje u radnom odnosu, a naročito u onom koji je poželjan ili je makar zadovoljavajući za ispitanike, neki od njih procenjuju sopstvenu vrednost, tj. vrednost sebe kao društvenog bića. Može se reći da u tim slučajevima sebe posmatraju kroz oči društva, odnosno kroz usvojene kulturne predstave o, recimo, tome „gde bi trebalo da budu“, odnosno, šta bi trebalo da rade i šta bi do tad trebalo da su postigli na profesionalnom planu. Nesklad između tih predstava i realne situacije, kako je već gore izloženo, uslovljava osećaj duboke potištenosti i očajanja pojedinih ispitanika, pa i njihovog bivanja nesrećnima. S druge strane, postoje oni koji svoju radnu poziciju posmatraju kao (pozitivan) izuzetak od ustaljenih društvenih/kulturnih predstava sa kojima su odrastali, te kroz to insistiraju na sopstvenom uspehu i vrednosti što ih čini izuzetno ponosnima, zadovoljnim te i, kako tvrde, srećnima u pogledu sopstvenog rada i mogućnosti koje on pruža u vremenu provedenom van njega.

U slučaju svih ispitanika, bez presedana, na njihovo bivanje srećnima daleko više utiče to nešto što rade – vrsta i organizacija posla, činjenica da u njemu pronalaze ono što im je primarno u radu – od same činjenice da imaju posao. Ovo potonje, postojanje nekakvog radnog odnosa, samo delimično pozitivno utiče na one koji su (izrazito ili delimično) nezadovoljni svojom situacijom u pogledu poslova koje obavljaju, ali se ta činjenica, kako smatraju, ne može uzeti kao sastavni element sreće. S druge strane, pozitivan odnos i pozitivne emocije prema radu mogu biti stvarani u odnosu na kvalitet dokolice, tj. u odnosu na mogućnosti koje rad pruža za kvalitetnu ili željenu dokolicu. Spram toga se ostvaruje i emotivna ispunjenost vremenom provedenim u dokolici.

Izuzev u nekoliko slučajeva kada su se ispitanici izjasnili kao srećni u pogledu svojih radnih pozicija, može se reći da na sreću ne utiču toliko sami poslovi ispitanika niti u najvećoj meri (ne)zadovoljstvo njihovim trenutnim poslovima, koliko lični odnos prema tome izgrađen u uslovima društva u kojem žive. To znači da, ukoliko postoji nada (da će se stvari

promeniti na bolje) i vera (da su oni sami sposobni, u skladu sa svojim željama i potrebama, za nešto bolje), onda i trenutne radne pozicije za njih imaju (više) smisla, te i situacije u kojima su, posmatraju iz ugla smislenosti, a ne besmislenosti. Upravo je smisao koji ljudi pronalaze, odnosno besmisao koji vide i osećaju, ono što se čini presudnim činiocem bivanja srećnim ili ne, svakako, u pogledu rada i, najčešće prema tome, okolice.

Svakako, ovakvo razmatranje važi za konkretni ispitanički uzorak u kojem nema ekstremnih slučajeva, već gde svako od ispitanika vodi relativno „pristojan“ život sa više ili manje zadovoljstva i ispunjenosti radom i dokolicom, i postignuća i ličnog osećaja uspeha u tom pogledu.

### Literatura:

- Ball, Richard and Kateryna Chernova. 2008. Absolute Income, Relative Income, and Happiness. *Social Indicators Research* 88: 497–529.
- Božović, Ratko. 1975. *Iskušanje slobodnog vremena*. Beograd: Mala edicija ideja.
- Čulibrk, Svetozar. 1965. *Želje i strahovanja naroda Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Despot, Blaženka. 1976. *Pladoyer za dokolicu*. Beograd: Ideja.
- Easterlin, Richard. 2003. Explaining Happiness. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 100 (19): 11176-11183.
- Friedmann, Georges. 1959. *Razmravljeni rad: specijalizacija i rasonoda*. Zagreb: Naprijed.
- Gelber, Steven M. 1999. *Hobbies: Leisure and the Culture of Work in America*. New York: Columbia University Press.
- Grelan, Hans. 2007. *Filozofija osećanja*. Beograd: Geopoetika.
- Haybron, Daniel. 2005. On Being Happy or Unhappy. *Philosophy and Phenomenological Research* 71 (2): 287-317.
- Jenkins, John and John Pigram (eds.). 2003. *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. London: Routledge.
- Martin, Mike. 2008. Paradoxes of happiness. *Happiness Stud* 9: 171–184.
- Martinić, Tena. 1977. *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*. Zagreb: Informator.
- Mekman, Darin. 2007. *Istorija sreće*. Beograd: Geopoetika.

Schnittker, Jason. 2008. Diagnosing Our National Disease: Trends in Income and Happiness, 1973 to 2004. *Social Psychology Quarterly* 71 (3): 257-280.

Veblen, Torsten. 2008. *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Veenhoven, Ruut. 1991. Questions on happiness. Classical topics, modern answers, blind spots. In *Subjective wellbeing, an interdisciplinary perspective*, eds. F. Strack, M Argyle, & N. Schwarz, 7-26. London: Pergamon Press.

Veenhoven, Ruut and Joop Ehrhardt. 1995. The cross-national pattern of happiness: Test of predictions implied in three theories of happiness. *Social Indicators Research* 34: 33-68.

Жикић, Бојан. 2002. *Антропологија геста II. Савремено друштво*. Београд: Етнолошка библиотека, књ. 8.

Žikić, Bojan. 2012. Poboljšanje tela i telesna zadovoljstva u naučnoj fantastivi. *Antropologija* 12 (2): 81-104.

## Vladimira Ilić

### The Influence of Work and Leisure on Happiness

The aim of the research is to examine the categories young people deem important in construing the images of happiness and the experience of being happy with regard to work and leisure, or rather to explore whether the reality of work and leisure and the images interlocutors have of them influence their ideas of happiness. Happiness will be viewed as an emotional state, while work and leisure will be approached as neutral terms. The data was gathered through fieldwork – using interviews – conducted in Belgrade using a sample of 10 young and work capable individuals.

**Key words:** happiness, work, leisure, images, interlocutors, Belgrade